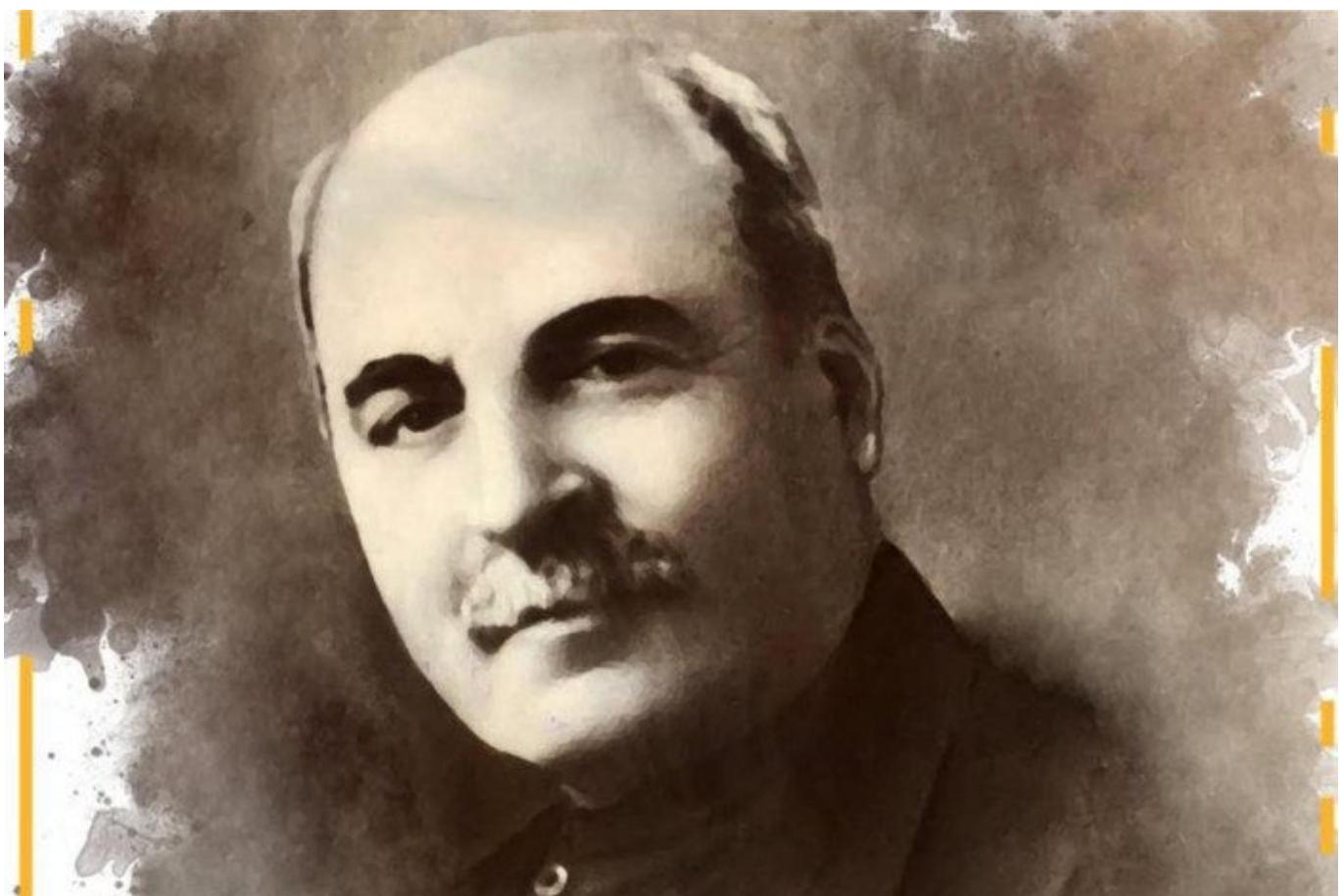

«Araçäkleri petiklenen öli mekan – şemal öwsenok, ýaprak gymyldanok...»

Category: Edebi makalalar, Kitapcy, Sözler, Yatlamalar

написано kitapcy | 26 января, 2025

"Araçäkleri petiklenen öli mekan – şemal öwsenok, ýaprak gymyldanok..." «ARAÇÄKLERİ PETIKLENEN ÖLI MEKAN – ŞEMAL ÖWSENOK, YAPRAK GYMYLDANOK...»

Ýazyjy, dramaturg, žurnalyst Jelil Mämmetgulyzada (1869-1932)

• **Dünýä romanynyň iň kämil nusgalaryndan biri yüz otuz ýaşady...**

Dünýä edebiýatynyň taryhynda geljegiň diýdimzor hökümet režimini iň kämil formada suratlandyran ýazyjy hökmünde hemise Jorj Oruell görkezilýär.

Hawa, onuň 1948-nji ýylda ýazan «1984» romanynda megerem SSSR-iň kyrk ýyldan soňky döwlet dolandyryşyny edebi ussatlyk bilen

suratlandyrmak bilen biziň günlerimiziň we indiki diýdimzor režimleriniň üýtgemejek hem-de hamana kategoriki ýagdaýa öwrüljek taraplaryny janlandyrypdy.

Asly hindistanly iňlis ýazyjysy Jorj Oruell diňe öz döwrüniň däl, geljegiň diýdimzor hökümét formalarynyň anatomiýasyny ýazypdyr ýazmasyna, ýon öz döwrüniň şeýle gorkunç şertleriniň içindé hut özi ýaşap ýazan eserlerinde tire-taýpadyr feodalistik metodikalar bilen dolandyrylýan jemgyýetleriň 130 ýyl soňky geljegine çyra tutan başga bir ýazyjy bar. Oňa Jelil Mämmetgulyzada diýilýär.

Jelil Mämmetgulyzadanyň asly häzirki Eýran Yslam Respublikasynyň çäklerinde ýerleşen Hoý şäherinden. Onuň atababalary soňra Nahçewan oblastyna göçüpdir.

Osmanly imperiýasy Nahçewam oblastynyň demografiki gurluşyndan howatyrlanýandygy üçin (ermenî-kürt ilaty) şol wagtlar gajarlaryň golastyndaky Eýranyň dürli künjeklerinden Nahçewanýň käbir myntykalaryna (etraplaryna) türki maşgalalaryň getirilmegine hut özi goldawyny gaýgyrmady.

Muňa başga bir mysal hökmünde Şatagty myntykasyna Töwrizden

göçüp gelen, Şark frontynyň komanduýusisi Kazym Karabekir bilen ýakyn dost, 1937-nji ýylda «pantürkistlikde» aýyplanyп Sibire sürgün edilen we 1941-nji ýylyň 5-nji dekabrynda sürgünde ömrüni soňlan meşhur şahyr we dramaturg Hüseýin Jawidi görkezip bileris.

Jelil Mämmetgulyzada ýazyjylyk işinde-de, žurnalistikada-da ömrüniň ahyryna çenli Eýranyň azeri türkçesini ulanan bolsa, 1905-1909-njy ýyllarda Stambul uniwersitetinde bilim alan Hüseýin Jawid bolsa osmanly türkçesinden aýrylmady...

1869-njy ýylda Nahçewanda doglan Jelil Mämmetgulyzada Gürjüstanyň Gori şäherinde açylan Pedagogiki institutyny 1888-nji ýylda tamamlady we Nahçewan obalstyndaky Nehrem obasyna mugallymçylyk etmäge gitdi.

Mekdep üçin oba kethudasynyň öyi kireýine alnypdyr we ermeni kärdeşi Nurs obasyndan Nehreme sygyr getirdipdir.

Her gün irden hut özi sygyr sagyp süydüni içen mekdep müdiri Mämmetgulyzada biraz wagtdan soň sygryň süydüniň azalýandygyny we ýene biraz wagtdan soň doly kesilendigini görensoň, ýagdaýy anyklamak üçin daň atmanka tursa, mekdep jaýynyň eýesi Timur aganyň sygyry ogryńça sagýandygyny görüpdir.

MEMMEDGULUZADE

DANABAŞ
KÖYÜNÜN ÖYKÜSÜ

Çeviri:
Dr. İdilcan Kartalıan

Cumhurbaşkanlığı

Şonsuzam çýýrân feodal batgalygynda çagalara ýokary hilli bilim bermäge dyrjaşýan Mämmetgulyzada bu wakadan soñ obada görən-eşden zatlaryny ýandepderçesine belläp goýupdyr we 1894-

nji ýylda «Danabaş obasynda bolan wakalar» («Danabaş Köyünün Olayları») atly romanyny ýazypdyr.

Terjimeci Ildeniz Kurtulanyň türk diline terjime eden romany 1999-njy ýylda «Cumhuriyet» respublikasynda çap edildi.

Sýuzeti we kompozisiýany emele getirme ukyby, aýratynam her jümlesinde endişäni we dartgynlylygy artdyrmagy taýdan «Danabaş obasynda bolan wakalar» romany Dostoýewskiniň «Jenaýat we jeza» romanyny ýatlatmak bilen (öldürme wakasynyň ýokdugyna garamazdan) Dostoýewskiniň romanynyň içinde belki-de on romanlyk waka bolan jolsa, Mämmetgulyzadanyň romanında azyndan üç romanlyk wakalar bar:

Eserde kakasyndan miras galan mal-mülke garyndaşlary tarapyndan el urulmagyndan soñ aşa garyp düşen Muhammethasan karz-kowal edip eşek satyn alýar we Kerbela zyýarata gitmäge taýýarlyk görýär. Jelil Mämmetgulyzada barsy gözüniň öñünde bolup geçen bu wakalaryň üstüne hiç zat goşmazadan we elmydama dramatiki stilde beýan edýär.

Rus häkimiyetiniň kethuda bellän çinownigi Hudaýýar Muhammethasanyň eşegini «häkim bilen görüşjek» bahanasy bilen alyp, şähere gidýär. Onuň maksady başga. Ol aradan çykan äriniň yzynda dul galan Zeýnebi we onuň baýlygyny eýelemek isleýär.

Pul üçin bedibagt dul aýal Zeýnebi kethuda Hudaýýara beren kazynyň aktiw çykyş bu bölümünde eýesiz galan aýalyň, onuň ogul-gyzynyň başdan geçirýän tragediyalary iniňi düýrukdiriji epizodlaryň üsti bilen okyja ýetirilýär.

Romanyň iň soňky bölegini şu gysga sözbaşynyň ahyrynda okajakdygyňyz üçin dünýä edebiýatynyň we žurnalistikasynyň iň güýçli wekilleeinden bolan Jelil Mämmetgulyzada hakda ýene birnäçe jümle ýazmagy makul bilyaris.

Nahçewanda her gün görýän nadanlyklaryny hiç hili çekinmänetmän kagyz ýüzüne geçiren Jelil Mämmetgulyzadanyň dünýägarasyň kemala gelmeginde XIX asyryň togsanynju ýyllarynda Russiýanyň «Новое время», «Российское ведомости» gazetleriniň Stambuldaky wekili bolup işlän Muhammet aga Şahtahtinskiň tomus aýlarynsa Nahçewana gidende aýdyp beren zatlarynyň ýiti täsiri bolupdyr.

Stambuldaky işinden soň Şahtahtinskiý Tiflisde «Şarky-Rus» («Rus Gündogary») atly gazet çykarmaga başlapdyr, soňra gazetini başga birine satyp, Eriwan oblastyndan Russiýanyň parlamentine agza saýlanypdyr.

Syrkaw aýalyny Tiflise bejermäge getiren Mämmetgulyzada şol ýerde Şahtahtinskiý bilen duşuşypdyr. «Howuzly» restoranynda nahar iýmäge başlamazdan, Mämmetgulyzada Nahçewanda täzeçillige garşıy çykýanylaryň edebi-çepeper dildäki ajaýyp suratlandyrmasы bolan «Poçta ýaşığı» hekaýasyny Şahtahtinskä beripdir.

Ýatlamalarynda Mämmetguluzada şol pursatlary şeýle beýan edipdir:

«Muhammet aga Nowruzalynyň poşta ýaşigine hat oklaýsy barada okap bedende, Nowruzalynyň akmaklygyna we nadanlygy şeýle bir

gülýärdi welin, ýene bir gýkse howuzdaky balyklaram özlerini suwdan daşyna ataýjak ýalydy. Hamana balyklaryňam Nowruzalynyň akmaklygyna we nadanlygyna gulkisi tutýan ýalydy».

Şahtahtinskiň teklibi bilen Tiflisde galyp «Şarky-Rus» gazetinde işlemäge başlan Mämmetgulyzada iki ýyldan soñ işdeşi Omar Faik Numanzada bilen bileleşip «Nowruz» gazetini çykarmaga başlapdyr.

Rus patyşasy Nikolaý II-niň 1905-nji ýylyň 17-nji oktýabrynda gol çeken azatlykçy kanunlary habar beriş serişdeleri dünýäsine örän oňyn täsirini ýetirdi. Jelil Mämmetgulyzada we Omar Faik bu amatly pursatdan peýdalanmagy başarypdyr.

Ýatlamalarynda Jelil Mämmetgulyzada şol döwri şu sözler bilen beýan edýär:

«Bir gün köçede gürji çagajygyň «Kukureki» žurnalyny satyp ýörenidigini gördüm. Žurnalda Nikolaý patyşanyň kellesi horaz şeñkilinde çekilen eken. Žurnaly şobada garbap alyp çaphanamyza ylgadym-da: «Faik ependi, nämä dursuň, millet patyşanyň suratyny horaz şeñkilinde çekýär. Durmagyň wagtymy häzir?» diýdim we şol ýerde şobada «Molla Nasreddin» žurnalyny çykarmagy makul bildik. «Molla Nasreddini» wagtyň özi döretdi, tebigatyň özi orta çykardy».

Mämmetgulyzadanyň şol döwürden soňky bitiren işlerini aýdyňlandyrmagy häzirlikçe bir gapdala süýşürip (aşakda gezekli-gezegine ýazma şerti bilen elbetde) «Danabaş obasynda bolan wakalar» romanyna gaýdyp geler bolsak, ýazyjynyň 1909-nji ýlda ýazan we şeýle-de Nahçewan-Nehrem-Danabaş sebitiniň wakalaryny suratlandyrýan «Ölüler» tragikomediýasyny we ahyrynda 1927-nji ýlda ýazan hem-de şu günüň Azerbaýjanynyň bire-bir kartinasyny öz içine alýan «Däli sürüsi» tragikomediýasyny agzamak bilen 1894-nji ýlda ýazylan «Danabaş obasynda bolan wakalaryň» şu günün Nahçewanyň we Azerbaýjanynyň döwlet dolandyryş formasy bilen nähili baplaşýandygyny birki agyz söz bilen aýdyp geçeliň.

1894-nji ýlda ýazylan «Danabaş obasynda bolan wakalar» romanı aslynda Nahçewanyň Nehrem obasynda garawsyz we biçäre adamlara garşı rehim-şepagatsyzlyk bilen edilen hudaýsyz basyşyň edebi metodikasy we stildäki ajaýyp beýan edijiliği bolmak bilen birlikde dünýäniň hemme ýerinde bolup geçýän bular ýaly rehim-şepagatsyzlyklara, hudaýsyzlyk mysallaryna garşı okuwly-bilimli adamyň bildiren nägileligidir.

Ine, bu romanda başga nähili artykmaçlyk bar diýip sorasaňyz,

belki-de köpiňizi geň galdyrhak başga bir jogaba duş gelersiňiz:

– Hawa, «Danabaş obasynda bolan wakalar» romanynyň ýazylmagyndan tegelek 101 ýyl soň Türkîye bilen serhetdeş Nahçewan Awtonom respublikasynyň parlamentiniň başyna ikinji bir Hudaýýar beg bellendi («parlament» sözüniň kagyz ýüzünde bolandygy üçin ulanýarys) we Wasif Talibow ýigrimi ýedi ýyllap oblasty Hudaýýar begiň düzgünlerinden has rehimsiz, has zalym, has berk düzgünler bilen dolandyryp, «Han» titrini almaga hukuk gazandy.

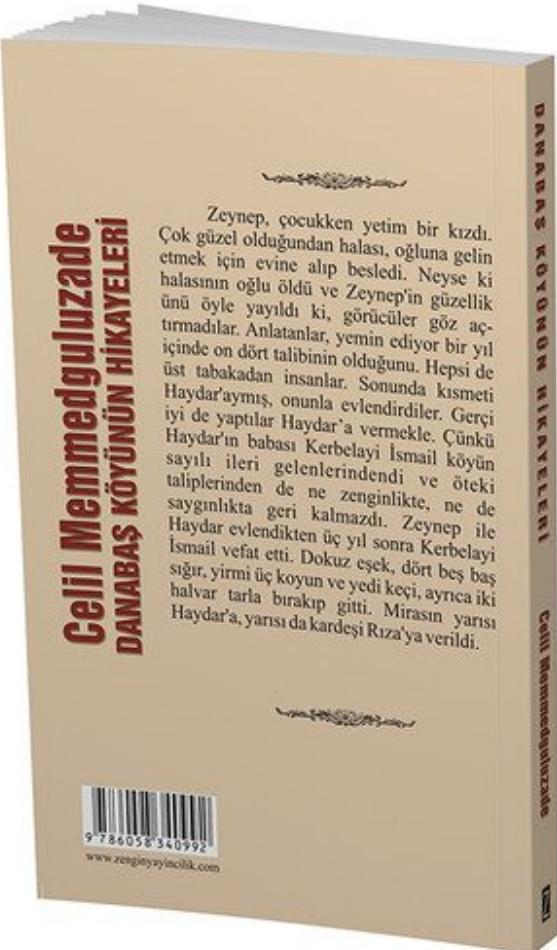
Aslynda muňa Bakudaky Aliýewiň diktaturasy ýol beripdi. Çünkü diýdimzor gurallary has çalt we täsirli görnüşde güýje girizip bilmek üçin Bakuwa laboratoriýa gerekdi. Talibow 27 ýyllap başynda oturan Nahçewanynda şol laboratoriýany gylyny gymşatman döredişmäge talaş etdi. Ol muňa meýiljeň bolangoň, 1894-nji ýylда Nahçewanyň obasynda Hudaýýar begiň praktikasy eseme-esse güýçlendirilip Azerbaýjanyň hemme ýerinde amal edilmäge başlandy.

Gelip ýetilen sepgitde azerbaýjan jemgyyetiniň munuň aşagyndan çykyp bilen ölendigini, öldürilýändigini mesaňa görüp durus.

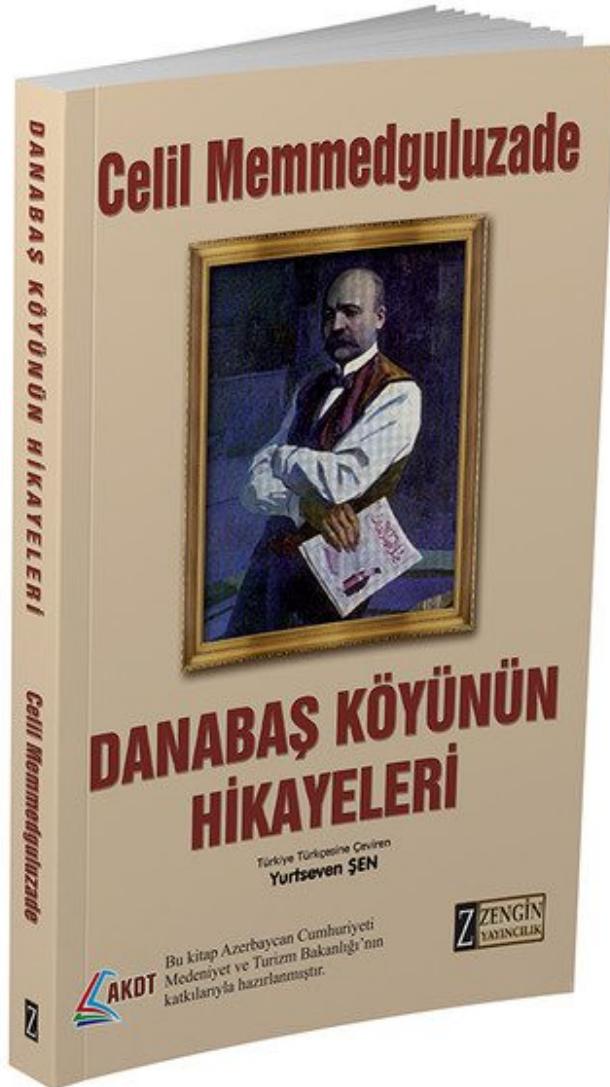
«Danabaş obasynda bolan wakalar» romanyna edebi taýdan seljerme berende, merhum halypamyz, bir döwür bile işleşen alymymyz professor Yaşar Karaýew şeýle ýazypdy: «*Danabaş obasy araçäkleri petiklenen öli mekan – şemal öwsenok, ýaprak gemyldanok*». (1976).

Hem-de uniwersitetde mugallymym bolan, awtoulag heläkçiliginde aradan çykyp bizi elmydama bu gynançda gezer ýaly eden professor Inaýet Bektaşynyň öýünde maňa aýdyp beren wakasyny hiç ýadymdan çykaramok:

– *Jelil Mämmetgulyzadanyň doglan ýylynyň 100 ýyllygyn nasybetli geçirilen dabarada Nehrem obasyndan gelen birine-de söz sözlemek gezegini bermek makul bilindi. Oňa obasyna bilim we ösüş getirendigi üçin Mämmetgulyzadanyň hormatyna minnetdarlyk bildirmek ynanylypdy. Emma münbere çykan adam şeýle diýdi: «Biz Mämmetgulyzada ebedilik duşmandyrıys, oňa hiç haçanam minnetdarlyk bildirmeris. Çünkü ol bizi bütin dünýä masgara etdi».*

Zeynep, çocukken yetim bir kızdı. Çok güzel olduğundan halası, oğluna gelin etmek için evine alıp besledi. Neysse ki halasının oğlu öldü ve Zeynep'in güzellikünü öyle yayıldı ki, görücüler göz açtırmadılar. Anlatanlar, yemin ediyor bir yıl içinde on dört talibinin olduğunu. Hepsi de üst tabakadan insanlar. Sonunda kısmetini Haydar'ıymış, onunla evlendirdiler. Gerçi iyi de yapıtlar Haydar'a vermekle. Çünkü Haydar'ın babası Kerbelayı İsmail köyün sayılı ileri gelenlerinden ve öteki taliplerinden de ne zenginlikte, ne de saygınlıkta geri kalmazdı. Zeynep ile Haydar evlendikten üç yıl sonra Kerbelayı İsmail vefat etti. Dokuz eşek, dört beş başlığı, yirmi üç köyün ve yedi keçi, ayrıca iki halvar tarla bırakıp gitti. Mirasın yarısı Haydar'a, yarısı da kardeşi Rıza'ya verildi.

Ine, 130 ýyl öñ ýazylan «Danabaş obasynda bolan wakalar» romanynyň awtory Jelil Mämmetgulyzadanyň näme sebäpden dünýä belli ýazyjy bolmagyny şol obalynyň hut özi aýdyp durmanmy näme?

Mämmetgulyzadanyň suratlandyran kethudalygy 130 ýyl öñ Nehremde Hudaýýaryň obrazыnda basyş guraly bolan bolsa, hazır ol gural mysal üçin Ýazyjylar soýuzynyň 37 ýyllyk başlygy, 87 ýaşly Anar Ryzaýewiň obrazыnda işini dowam etdirýär. Galyberse-de, Jelil Mämmetgulyzadanyň döredijilik mirasy boýunça hünärmendigini aýdyp magtanýan professor Usa Habibbeýliniň Azerbaýjan Ylymlar akademiyasynda guran kethudalygy 1894-nji ýylyň hutma-hut nusgasy bolmagynda galjak

bolsa, Mämmetgulyzada diňe azerbaýjan jemgyýetiniň gözünde däl, dünýä edebiýatynda-da iň ýokardaky ornuny nädip gün geçdigisaýy berkitmesin?

Mämmetgulyzadanyň ezizden eziz ýagty ýadygärliginiň öñünde hormat bilen egilmek bilen «Danabaş obasynda bolan wakalar» romanynyň ýazylmagynyň 130 ýylliygy mynasybetli dünýäniň hakyky edebiýatçylaryny tüýs ýürekden gutlaýaryn we romanyn iň soňky bölegini okyjylarymyzyň dykgatyna ýetirmegi borjum hasaplaýaryn:

«Zeýnep Hudaýýar begiň öýünde alty ýarym aý galdy. Şu geçen alty ýarym aýyň dowamında Zeýnebiň enesinden emen süýdi burnundan ikli gan bolup geldi. Zeýnebe ezýet bermek bilen onuň ýeke-täk maksady bardy: Hudaýýar begiň niýeti Zeýnebiň we ýetim çagalaryň mal-mülküne eýe bolandan soñ ony köçä kowmakdy.

Zeýnebiň özem muňa turuwbaşdan düşünipdi. Zeýnep bir alajyny tapyp ondan dynmagyň ýolunu gözleýärdi. Yöne bu niýetine ýetmek üçin Hudaýýar begiň nädereje köseýändigine, urup-sögýändigine garamazdan hemme azap-süteme döz gelen Zeýnep Hudaýýar begiň edýän tekliplerini hiç bir ýagdaýda kabul edenokdy.

Ahyrsoň ýagdaý Hudaýýar begiň Zeýnebi çuw-ýalaňaç halda ýumşar umydy bilen garaňky atýataga gabaýanca we aç-suwsuz goýýanca bardy. Daşy-da şeýdip gysymlasaň ýumşaýarmys. Ahyrynda Zeýnep ýumşady. Şeýdip Hudaýýar beg ähli göwün islegine ýetfi. Emma Zeýnep bu basyşyň netijesinde ýeke-täk şert bilen razylyk berdi. Ol şert hem pullara eýe bolandan soñ Hudaýýar begiň Zeýnebiň talagyny bermegidi. Hudaýýar beg ylalaşdy. Doly göz ýetirmegi üçin Zeýnep Hudaýýar begi Gurhandan ant içirdi. Hudaýýar beg elini Gurhanyň üstünde goýup ant içdi».

Jelil Mämmetgulyzada / «Danabaş obasynda bolan wakalar»

Maýis ALIZADE.

Ýekşenbe, 10.11.2024 ý. Edebi makalalar